

(2011) Týždeň 8, 36/11, 57-60

9/11: desať rokov po

Ladislav Kováč

Prvá dekáda dvadsiateho prvého storočia, od svojho dramatického počiatku, premenila kultúrnu mapu sveta

Uplynulo desať rokov od 11. septembra 2001, keď do dvojčiek mrakodrapov Svetového obchodného centra v New Yorku narazili prúdové lietadlá, unesené islamskými fundamentalistickými samovrahnami. Po náraze nasledoval požiar, pod ktorým sa mrakodrapy zrútili. Prázdny priestor, ktorý ostal po odprataní trosiek mrakodrapov, dostal označenie „Pozemok Nula“ (*Ground Zero*).

Newyorský Pozemok Nula sa stal symbolom vstupu do 21. storočia. Bol zároveň aj bodkou za 20. storočím. Jednodňové predstavenie predviedlo za pomoci dvoch vrcholných výtvorov technického racionalizmu, mrakodrapu a prúdového lietadla, to, čím ľudstvo prešlo v masakroch po celé 20. storočie. Človeku, mýtofilmému živočíchovi, ktorý od nepamäti vieru svojej skupiny vnucoval iným skupinám oštepami a mečmi, mali poslúžiť prostriedky modernej techniky. Ony účinne fungovali v predchádzajúcom storočí a dali nacizmu a komunizmu totalitnú podobu. Patril som k tým, čo boli presvedčení, že by sa Pozemok Nula nemal zastavať, ale ostať ako pamätník. A ako varovanie: Naša doba je dobou impozantného rozvoja prírodných vied, a cez ne techniky, ale aj hrozivého zaostávania kultúrnych vied – naše znalosti o človeku a spoločnosti sú takmer nulové.

Čo sa dialo po pamätnom 11. septembri? Už po troch dňoch vyzval prezident George Bush na križiacku výpravu proti novému zlu. Poranená Amerika, pre ktorú bol 9/11 dňom Zlomu, konala tak, ako ľudia vždy: podujala sa na novú misiu šírenia svojej viery. Misia už trvá desať rokov...

Svet sa stal iným

Ale za tých desať rokov sa svet podstatne premenil. Príčinou veľkej rýchlosti zmien je naďalej expanzia prírodných vied a hyperbolické pribúdanie ich poznatkov. Cez prírodné vedy expandovala technika, cez techniku ekonomika, a cez ekonomiku mamutí priemysel zábavy. Technické prostriedky, čo majú k dispozícii noví misionári, sa stali ešte účinnejšími, ale k zamýšľanému cieľu nevedli. Ani Pozemok Nula sa nestal pamätníkom. Aby sa rana zacelila, začal sa na ňom stavať nový mrakodrap; bude ešte vyšší ako pôvodný a k požiaru vraj bude odolný. Tempo doby je tak úžasné, že prvých desať rokov 21. storočia sa takmer vyrovná celým sto rokom minulého storočia.

Úmerne rýchlosti zmien techniky a ekonomiky sa menili a menia duchovné hodnoty. Západná spoločnosť vďačila svojej životaschopnosti a svojmu úspechu hodnotám svojej kultúry, na ktorých bola postavená. Fundamenty kultúry nazývame metakonceptuálnymi, lebo nie všetky z nich dokážeme chápať; a aj niektoré z nich vieme iba zjednodušene pomenovať. Možno spoločným menovateľom západných hodnôt bol osvietenický racionalizmus, viera, že svet je svojou podstatou rozumný, otvorený ľudskému poznávaniu a cez poznanie prístupný racionálnemu riadeniu. Z tejto viery vyrástla moderná veda. Predstaviteľ francúzskeho osvietenstva 18. storočia, markíz Nicolas de Condorcet tvrdil, že iba treba odstrániť neznalosť a odbúrať predsudky, pretože „schopnosť človeka k zdokonaľovaniu je skutočne

neobmedzená“. O dvesto rokov neskôr, v r. 1987, iný francúzsky filozof Alain Finkielkraut zopakoval názor, že keď predsudky zmiznú, každá ľudská bytosť bude vidieť veci sveta také, aké naozaj sú. Rozum je spoločný všetkým ľuďom a je základňou pre zjednotenie ľudstva. Osvietenci z radov prírodovedcov zdieľali podobnú vieru.

Pritom už Finkielkrautovi nemohlo uniknúť, že sa sociálna skutočnosť vzpiera osvietenským ideálom. Bol však presvedčený, že ju iní vzdelanci vysvetľujú a ideologizujú chybné. Videl hrozbu postmodernizmu, presvedčenia, že poznanie nie je objektívne, ale len sociálny konštrukt a že vedecké poznanie je rovnocenné výkladu sveta prostredníctvom mýtov. Postmodernizmus svojím dôrazom na slobodu ako by sa podobal osvietenstvu, lenže pre osvietenstvo bola kultúra zdrojom a pokladnicou hodnôt, kým pre postmodernizmus jediným legitímnym zdrojom hodnôt boli chůtky a vrtochy izolovaných jedincov. Podľa Finkielkrauta demokracia pôvodne znamenala otvorenie prístupu ku kultúre pre každého, kým postmodernizmus vyhlasuje, že každý má nárok na svoju predstavu o tom, čo je kultúra. Trpcol nad tým, že sa začala stierať hranica medzi kultúrou a zábavou. Rovnako tvrdo už vtedy odsúdil multikulturalizmus s jeho ideológiou rovnocennosti kultúr a kolektívneho práva na „kultúrnu identitu“. Najmä však kritizoval to, že rozpad viery na rozum viedol ku poklesu sebaistoty západnej kultúry, ku strate odvahy brániť svoje hodnoty – to, čo neskôr, v r. 2002, taliansky politológ Giovanni Sartori nazval „bezchrbticovou zmäkčilosťou“. Vo vytláčaní osvietenského ideálu postmodernizmom a multikulturalizmom ako by bol Finkielkraut predvídal duchovné zmätky Západu, ku ktorým došlo v prvej dekáde 21. storočia. Ako by bol tušil, že táto zmäkčilosť, všehochuť, relativizácia všetkých hodnôt bude na konci dekády považovaná za dôkaz pravej slobody a označovaná, ako v samotných krajinách Západu tak ale najmä kritikmi západnej krízy, za „západný liberalizmus“.

V tejto prvej dekáde sa zmenil aj charakter vedy. Aj v nej dochádza k rezignácii na osvietenské ideály. Objektmi jej záujmu sa stávajú oblasti veľkej komplexnosti, jej výpovediam aj samotní špecialisti stále ťažšie rozumejú a daňoví poplatníci sa pýtajú, či ju vôbec treba financovať. Preto sa od vedy čakajú najmä praktické výstupy, stále viac sa jej pripisuje rola slůžky „znalostnej ekonomiky“, zdôrazňuje sa potreba „translačného výskumu“ (prenosu výsledkov „z teórie do praxe“) a Európska únia sa oddáva ambicióznemu bludu, že zásluhou vedy premení svoju ekonomiku na najkompetitívnejšiu na svete. Silno sa zvyšuje podiel neštátneho, privátneho financovania výskumu s perspektívou komerčného využitia. V USA, a postupne už aj v Európe, sa univerzitní profesori, kedysi osvietenski intelektuáli, stávajú súkromnými podnikateľmi, ktorí ponúkajú na trhu výsledky svojho výskumu ako nový druh tovaru. V oblasti mimo vedy staré mýty boli vytesnené novými: kultom šťastia ako hmotného blahobytu a neobmedzenej zábavy; paraliberálnou životnou filozofiou, podľa ktorej k blahu spoločnosti najviac prispieva ten, kto v nej dôsledne sleduje iba svoje osobné záujmy.

Koniec osvietenských ilúzií

Výpovede vedy samotnej spochybňujú dnes osvietenské predstavy o človeku, o sile jeho rozumu a o jeho možnostiach. Potvrďuje sa, že nás príroda vybavila nezmeniteľnou ľudskou prirodzenosťou a v jej rámci aj potrebou oddávať sa mýtom a bojovať za ne – ale len do tej doby, kým ich ekonomický blahobyt nevymení za „bezchrbticovú zmäkčilosť“. Ukazuje sa, že tým, že sme biologické tvory komplexné, sme svojou evolúciou, ale aj vo svojom myslení a konaní, nekonzistentní. Nášmu konaniu dominujú emócie. Poslúžili našej evolúcii, boli súčasťou našej biologickej „racionality“, vďaka nim sme dokázali prežiť. Ony umožnili vytvorenie kultúry na to, aby v podmienkach núdze a ohrozenia sme spolupracovali, a to postupne v stále väčších spoločenstvách, a aby sme mýty svojej vlastnej skupiny, ktorými sme zaháňali svoj strach z prírody, stále viac nahrádzali nadskupinovým vedeckým poznaním. Lenže zdá sa, že v podmienkach ekonomického blahobytu emócie opúšťajú svoju biologickú

užitočnosť: slepo nás ženú za príjemnosťou; civilizáciu menia na civilizáciu slasti. Tým sa ale oslabujú základy, na ktorých bola civilizácia postavená a budovaná. Ekonomická kríza v r. 2008 prinútila dovtedajšieho mága americkej ekonomiky, Alana Greenspana priznať, že sa zrútila „celá intelektuálna stavba“ doterajšej ekonomickej teórie. Tá spočívala na predstave, že človek sa správa tak racionálne, ako by sa správal počítač. Toto viedlo k opusteniu radu zjednodušujúcich matematických modelov v ekonómii (ako to dobre ukázali aj odborníci na stránkach .týždňa v tomto roku) a k podpore empirického výskumu v behaviorálnej ekonómii, ktorá kalkuluje s ľudskými emóciami. V biológii dochádza teraz k podobnému spochybneniu zjednodušujúcich modelov, medzi iným teórie „sebeckých génov“, k potvrdeniu, že človek je vysoko sociálny živočích, ochotný kooperovať. Ale kooperovať rovnako v záujme dobra i v záujme zla; o tom, na ktorú stranu sa postaví, rozhodujú hodnoty kultúry. Ibaže kríza hodnôt západnej kultúry, rozklad jej fundamentov, sú zrejme aj príčinou turbulencií – a to aj tých ekonomických, ktorých sme v týchto dňoch svedkami – ktoré západnými spoločnosťami otriasajú.

Čo je možno pred nami

Ľudský rozum je prislabý nie iba na to, aby sociálnu dynamiku riadil, ale dokonca i len jej rozumel. Jej nasmerovanie určujú emócie. Po desiatich rokoch, ktoré uplynuli od pamätného 11. septembra, môžeme sa len pokúsiť odhadnúť ďalší vývoj: Západná kultúra, zdeformovaná trhom, naďalej dominuje svetu cez svoju nadprodukcii bezduchej zábavy, no bude ju rýchlo vytláčať konfuciánska kultúra. K objavu a rozvinutiu vedy a trhových mechanizmov mohlo síce dôjsť iba zásluhou západnej kultúry, ale súčasný úspech čínskej ekonomiky a vedy naznačuje, že konfuciánska kultúra môže byť v ich využití efektívnejšia a dôslednejšia. Epicentrá vedy sa posúvajú zo západu na východ. Zanedlho sa možno hlavnými mestami vedy stanú Singapur alebo Peking. V novembri 2009 profesor singapurskej Štátnej univerzity Kishor Mahbubani v článku v International Herald Tribune aj rovno napísal, že úspešné ázijské krajiny prevzali zo Západu jeho základné myšlienky, najmä zásadu slobodnej trhovej ekonomiky a vládu zákona, no ich modernizácia predstavuje zároveň „odzápaddenie“ (*de-Westernization*). Tvrdí, že budúcnosť nebude znamenať koniec dejín ako globálne víťazstvo západného liberalizmu, ako to na rozhraní 90ých rokov 20. storočia, pred blížiacim sa krachom komunizmu, prorokoval Francis Fukuyama, nenaplní sa Fukuyamova vidina, že „zápas za uznanie, ochota riskovať vlastný život za čisto abstraktný cieľ, celosvetový ideologický zápas spočívajúci na odvahe, imaginácii a idealizme, budú nahradené ekonomickým výpočtom, nekonečným riešením technických problémov; v post-historickej dobe nebude ani umenie, ani filozofia, ale iba starostlivosť o múzeum ľudskej histórie“. Podľa Mahbubaniho Západ svoje myšlienky neuskutoční; po ekonomickom, ale aj mravnom zlyhaní Západu dôjde k „ázijskej renesancii“, v ktorej Ázia znovuobjaví svoje „stratené dedičstvo umenia a filozofie“.

Nevedno, či vývoj bude naozaj takýto. Dejinný čas sa bude naďalej zrýchľovať – nemôžeme robiť analógie s minulosťou. No stačí si pripomenúť, ako Japonsko so svojskou orientálnou kultúrou, schopnou ešte v štyridsiatych rokoch 20. storočia sfanatizovať masy tak, aby nielen riskovali, ale aj obetovali „vlastný život za čisto abstraktný cieľ“, za niekoľko desaťročí prešlo fázou rozmachu ekonomiky, rýchleho rastu hmotného blahobytu až do podoby spoločnosti, ktorá sa svojimi mravnými krízami, ale aj masovou honbou za príjemnosťami, ba možno i „bezchrbticovou zmäčkosťou“, nepríliš odlišuje od spoločností Západu. Ako by nakoniec ľudská prirodzenosť v rovnakých podmienkach si vždy vynútila svoje.

Je preto možné, že aj konfuciánska kultúra privedie východnú a juhovýchodnú Áziu k ekonomickému blahobytu, no podľa vzoru Západu aj ona skončí v civilizácii slasti.

Ekonomický rozmach Číny bude závisieť na surovinách a lacnej pracovnej sile arabských krajín a Afriky; blahobyť, ku ktorému aj tam Čína napomôže, rozloží však aj ich lokálne mýty a fanatizmus bude nahradený vychutnávaním dostupných pôžitkov. Zápas o dostupnosť pôžitkov však ľahký nebude. Nenastane idylická éra. Islam, ktorý sa pred 10 rokmi pripomenul ako hlavné ohrozenie civilizácie, ostane iba problémom Európy. – Samozrejme, otázka je, či na tieto zmeny bude dosť času.

A čo bude ďalej? Extrapolácia zrýchľovania je jednoznačná: ľudstvo v polovici 21. storočia dosiahne stav, v akom dosiaľ nikdy nebolo (ale mohli byť pred ním iné civilizácie v kozme): Singularitu. Náš mozog nám neumožňuje, aby sme za jej hranice dovideli.

Autor je biológ